לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב–תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם
קונטרסים עממיים לענייני לשון
בעריכת ע׳ איתן ומ׳ מדן
מחזור ג׳, קונטרס ג׳ (כ״ה) טבת תשי״ב

חיים ב׳ רוזן

תהליכי לשון

עיונים בתופעות העברית המדוברת

א. פתיחה
ב. ההיקש (אנלוגיה)
ג. ההיקש המכונה מוטעה
ד. הדיפרנציאציה
ה. פיצול משמעויות
ו. השלילה
ז. התלכדות הרכבים
ח. היסטוריה ומצב קיים בלשון

הוצאת ועד הלשון העברית בארץ־ישראל
בהשתתפות מוסד ביאליק
ירושלים

המגמה בפרקים אלו, ששודרו תחילה בפינת הלשון של „קול ישראל" ועתה הם מופיעים מכונסים בתוך קונטרס זה, הייתה להעמיד במסגרת הבלשנות הכללית את הלשון העברית, כפי שהיא מקובלת בדיבור החי והמושרש והלא־פגום בפגמי נכר. דבר זה ניתן לעשות עם גבור ההתעניינות המדעית בתופעות שפתנו, העברית „הישראלית".

כל בלשן יודע, כי אין חיי לשון קיימים אלא בהתפתחות ובתהליך ושראשית כל תהליך לשוני אינה אלא בנוהג בלתי־מקובל, בשגיאה. לא כל התופעות, שבהן סוטה העברית שבפינו מנוהג המקורות הכתובים, הן זרויות במובן המילולי של מונח זה; לא כולן נובעות מהעברת יסודות לא־עבריים משפות הדיבור הקודמות של דוברי העברית במדינת ישראל.

חלק חשוב מבין הסטיות הללו אינו אלא גילוי של דרכי התפתחות כלל־לשוניות, כאלו שרווחות במספר רב של לשונות חיות. ראוי הוא, שידע הקהל, המשתדל לטהר את לשונו מזרויות, להבדיל, מהי הזרות האמיתית, מהם היסודות הנכריים שבפגמי לשוננו, ומהי אותה סטייה מנוהג המקורות שאין אנו יכולים בתום־לבב לכנותה "שגיאה", משום שנראה, שבמידה מרובה היא גילוי חייה השוקקים של לשוננו העברית המחודשת בישראל.

בפרקים אלו מתכונן אני להביא תרומה להשרשת הכרה זו.

חב"ר

ההערות שבסוגריים מרובעים [ ] הן משל המערכת.

א. פתיחה

בפתיחת חוברת זו, שנושאה הכולל הם תהליכי הלשון, ראוי להקדיש מלים מספר לשם זה עצמו. במלה „תהליך" יש מן ההליכה, ובתמורתה הלועזית „פְּרוֹצֶס" יש מן ההליכה קדימה, מן ההתקדמות. תהליך לשון הוא מהלך בהתקדמות: פשיטת צורה ולבישת צורה יעילה יותר לבני החברה הלשונית.

אחד החוקרים, בני המאה התשע־עשרה, אמר: „בהינשא הלשון בפיו הנע של האדם, ובהישארה קרובה לנפש, נקודת המוצא של חיוויי החיים, הריהי נושאת סימן החיים: השתנות מתמדת". כאן מדובר על מושג, הרווח מאוד אצלנו, כשאנו מתגאים בהחייאת השפה העברית.

איני יודע, אם כל אחד מוסר לעצמו דין־וחשבון על תוכן דבריו, כשהוא מדבר על החייאת השפה העברית. אילו היה הדבר בידי ואילו נמצאו „קרבנות" למפעל זה, הייתי יכול ללמד ציבור שלם לדבר ולכתוב באיזו לשון, שהלכה לעולמה, כגון ביוונית עתיקה, או באשורית או כגון אלו. ויש סיכוי ניכר, שילמדו להשתמש בלשון זו בשגרה מסוימת, ואם יתהווה צורך במונחים לעצמים או למושגים, שהעמים העתיקים הללו לא הכירום, ישאלו מלים כאלה מלשונות חדישות או יתרגמו אותן מהן. אך בזה רק החזרנו את הלשון העתיקה ההיא לשימוש, — לא החיינו אותה,

כי עדיין אין היא מגלה את סימני החיים, את תהליכי השינוי התדירים והמתמידים במבנה הפנימי. אך לשוננו העברית לשון חיה היא, כי הוחייתה וחיה היא עתה בפינו, כי יש ויש בה תהליכים, התפתחות ושינויים.

מרגישים אנו, שלשוננו כיום שונה אף מן הלשון העברית שלפני עשר שנים. חוויה זו יוכל להרגיש כל מי שעוקב באוזן קשבת אחרי חיווייה הלשוניים של סביבתו. וכי מי יכחיש, שהתרחב אוצר המלים, לאו דווקא במונחים שנקבעו, אלא, אדרבה, במלים שנצורו[1] לעתים למורת רוחם של הבלשנים. מי לא חש בהשתלטות הגדלה והולכת של משקל „קיטול" בלשוננו: איפול, ייעול, סידור, שיווק, שילוב. מעז אני להעיד, שעצם החיבה למשקל זה היא בת עשר שנים לכל־היותר. ואופי התהליך הזה דומה למדיי לאופי תהליכים דומים אצל העמים בתקופת המלחמה העולמית השנייה.

אולם עלינו לשאול: האם כל שינוי יש בו משום תהליך לשון? האם כל שגיאה, הנפלטת מפי בור ויודע־לשון כאחד, עדות היא להתהוות תהליך? — אף על פי שנקודת מוצאו של כל תהליך היא נוהג לשוני בלתי־מוכר עדיין בחברה, הווה אומר שגיאה — אף על פי כן השגיאה אינה התהליך. יש הצדקה לדבר על תהליך רק אם הוא מסתמך על עקרונות התפתחות, המתגלים במספר ניכר של לשונות, ובעיקר אם השינוי ניתן להסבר.

אם ישגה השוגה ויאמר „דִּבְרֵי המלך" תחת „דִּבְרֵי

---

1) נצורו (נפעל מן צור) — ניתנה או נתהוותה צורתם.

המלך", לא נדון אותו כאת מי שאומר „פִּרְטֵי הדברים" במקום „פְּרָטֵי הדברים". מספר שמות־העצם מטיפוס קָטָלִים, שצורת הנסמך שלהם (המצויה במקורות) היא מטיפוס קִטְלֵי, קִטְלֵי או קָטְלֵי, עולה פי כמה על מספר השמות מטיפוס קָטָלִים־קִטְלֵי: דִּבְרִים־דִּבְרֵי, סִפְרִים־סִפְרֵי, חֲכָמִים־חַכְמֵי, שְׁלָמִים־שַׁלְמֵי מייצגים את הרוב; כִּלָּלִים־כִּלְּלֵי, כִּפָּרִים־כִּפְּרֵי מייצגים את המיעוט. הנוהג בלשונות הוא, שהרוב משתלט על המיעוט. לצורה דִּבְרֵי נתייחס כאל בורות, כי בה השתלט המיעוט על הרוב; אולם לצורות כִּתְבֵי או פִּרְטֵי עלינו להתייחס כאל דוגמאות תהליך, התובעות הכרה. ואין עוד היום בלשן רציני, המתנגד לצורה „כִּתְבֵי הקודש", שקודשה בשימוש הספרותי על אף היותה „בלתי נכונה" בדקדוק ההיסטורי.

ואם נדבר בסדרה זו על תהליכים שונים, נסבירם ונדגימם, נשתדל שלא לשכוח להדגים כל אחד ואחד מתהליכים אלו על־ידי תהליכי לשון של לשוננו החיה. ולא נירתע אף מזה, שאחדים מתהליכי שינוי אלו לא הוכרו עדיין ודינם כדין השגיאה. הרי אם רצוננו לצאת למלחמה על שגיאות הלשון, טוב להבין את טיב השגיאות ולדעת, שרובן אינן אלא סימנים של תהליכי לשון. עצם קיומם של תהליכי לשון עבריים הוא הסימן המעודד, המוכיח, שאכן הוחייתה וחיה לשוננו.

ב. ההיקש (אנלוגיה)

תורת ההיגיון מכירה בשלושה מושגים, הקשורים זה בזה קשר הדוק: היחס, המתכונת וההיקש.

יחס (רֵילציה) מהו? — העמדת שני עצמים או מושגים, הניתנים להשוואה, זה ליד זה, כגון היחס שבין הלירה ובין מחצית הלירה, או היחס שבין המלה דִּבֵּר ובין המלה דִּבּוּר. במקרה אחרו זה, למשל, ניתנות שתי המלים להשוואה, כי בשתיהן כלולים שלושת העיצורים ד־ב־ר והתנועה i, ורק בזה הן נבדלות, שנוסף עליהן כלולה בראשונה תנועת e (צירי), ובשנייה — תנועת u (שורק). אפשר גם ליצור יחס בין המושג, המסומן במלה „דיבור", ובין המושג שבמלה „דיבר". במקרה זה ניתנים המושגים להשוואה, כי שניהם מכוונים אל אותה הפעולה, אך אחד מתכוון אליה בקשר לגוף פועל מסוים (דיבר = הוא דיבר), והשני ללא קשר אל גוף כזה (דיבור = עשיית הפעולה, ללא ציון עושה).

מתכונת (פרופורציה) מהי? — קביעת העובדה, ששני יחסים שווים הם ביניהם, כגון: היחס שבין חצי הלירה ובין הלירה השלמה שווה ליחס שבין חצי הגרוש ובין הגרוש; או במלות לשון: „דיבור" מתייחס ל„דיבר" כמו „שיכון" ל„שיכן", שהרי בשני הזוגות יש התאמות מקבילות של הגאים זהים, וההבדל הוא רק בכך, שהצירי במלה אחת מתאים לשורק בשנייה. אפשר גם ליצור מתכונת מושגים כדוגמה הזאת: המושג „דיבור" מתייחס למושג „דיבר" כמו המושג „שיכון" למושג „שיכן".

היקש או גזרה שווה מהו? — היקש הוא ההנחה, שממתכונת אחת נובעת בהכרח מתכונת שנייה. היקש הוא מחשבתו של אותו ספסר בשוק השחור, המניח, כי על־ידי העלמת סחורתו יוכל להכפיל את עושרו; הרי מתוך המתכונת

שבין הלירות והגרושים לבין מחציותיהם נובעת, לדעתו, גם המתכונת שבין ערכי הסחורות המתייקרות פי שניים ולהפך. ונביא דוגמת היקש מחיי הלשון. מתוך מתכונת המלים: „דיבר" מתייחס ל„דיבור" כמו „שיכן" ל„שיכון" נובעת לפי הרגשתנו מתכונת שנייה, המעמידה בהתייחסות הדדית לא את המלים, כי אם את המושגים המסומלים על־ידיהן: אם מושג „דיבור" הוא הפעולה הטמונה בתוך מושג „דיבר", הרי „שיכון" היא הפעולה הכלולה ב„שיכן". ואם „דיבור" עשוי להיות לא הפעולה בלבד, כי אם גם תוצאתה, היינו מלות הלשון, החיווי הלשוני, — הרי גם „שיכון" עשוי להורות על תוצאת הפעולה, היינו על הבתים הנבנים ועל השטח המיושב.

ההיקש (בלועזית: אנלוגיה) הוא התהליך הראשי בין תהליכי הלשונות החיות. הודות להיקש מסוגלים אנו להבין מלים, שלא שמענו אותן קודם לכן. כולנו נבין את המלה „התפלספות", שהרי נראה את המתכונת שבין צורת מלה זו ל„פִּלְסֵף" מצד אחד ובין „התייעצות" ל„ייעץ" מן הצד האחר. ומכאן יוצרים אנו בדרך היקש מתכונת שנייה שבין המושגים המסומלים. וכך הבינונו את המלה החדשה הזאת.

באותה מידה אנו יכולים גם ליצור מלים חדשות: כיצד תיקרא תכונת דבר בהיותו עָנֵף, אם תכונת עצם בהיותו שָׁלֵם נקראת שְׁלֵמות? הקורא לא רק שימצא בעצמו את צורת המלה, אלא גם יפתח לו את ההיקש המלא, שהיה דרוש למציאתה.

ההיקש הוא הגורם להאחדת מבנה הצורות בנטיותינו; הוא המביאנו, למשל, לידי המאמץ לתת לכל צורות העתיד שלנו מבנה אחיד ביחס לצורות העבר. ההיקש רוצה בניגודי־צורות מקבילים וזהים בהתאם לניגודי־מושג מקבילים. ההיקש שואף לבטל את כל מה שאינו עולה אתו בקנה אחד, את כל החריג (האי־רגולרי); הוא רוצה בטיפוס נטייה אחד ויחיד בלשון. אם האנגלי מעדיף בימינו צורת worked על הצורה wrought, שקדמה לה, ואת צורת learned על הצורה הקודמת learnt — הרי זה היקש. וכן היקש הוא, אם אנו מעדיפים לְנָטַע, לְנָגַע, על לָטַעַת, לָגַעַת, שהרי נוכל ליצור מתכונות צורה בין נָגַע ובין לְנָגַע בהסתמכות על רָגַע ביחס אל לְרָגַע ועל מאות פעלים אחרים, המכונים סדירים (ריגולריים); ואילו לשם יצירת מתכונת בין לָטַעַת ובין נָטַע נהיה זקוקים לזוג פעלים מתוך קבוצה מוגבלת, שמייצגיה מועטים, מתוך גזרה אחת משטח כלל הפעלים. וכבר הסברנו, שבלשון משתלט הרוב: „לנטוע" עדיף בהרגשתנו על „לטעת".

בייחוד קיימת בעברית שאיפת היקש בין צורות העתיד לבין צורותיו של שם־הפועל בצירוף למ"ד. כידוע באות צורות שם־הפועל בלמ"ד (בקל של הפעלים, שעי"ן הפועל שלהם היא מאותיות בגדכפ"ת) דגושות בדגש קל בעי"ן הפועל כדוגמת הצורה של העתיד, לעומת שם־הפועל בבי"ת או בכ"ף, החסר אותו דגש קל: אֶכְתֹּב, לִכְתֹּב בתי"ו דגושה — לעומת „בִּכְתֹּב" בתי"ו רפה; יִשְׁכַּב, לִשְׁכַּב — לעומת בִּשְׁכַּב, לִנְפֹּל לעומת בִּנְפֹּל ועוד. התאמה זו שבין העתיד ובין שם־הפועל בלמ"ד דווקא אפשר לראות

בדרך היקש אל יָקוּם — לָקוּם לעומת בָּקוּם; חדירת הפתח לצורות שם־הפועל לְשָׁכַב, בִּשְׁכַב, היא תוצאת אותו ההיקש; וימי המשנה הביאו לנו לִתֵּן, לֵשֵׁב בהיקש אל יִתֵּן, יֵשֵׁב.

ימי התחדשותה של הלשון העברית לא חדלו מלהפעיל את כוח ההיקש במבנהו של שם־הפועל בבניין קל; כמו שנהגו אבותינו בפועל לְשָׁכַב נוהגים רבים בינינו באמרם לְרַבֵּב, וכן נוהגים אנו בצורה לְפוֹל בהיקש אל תִּפּוֹל, ולא לִנְפֹּל כבמקרא.

והרי ההיקש בין הציווי ובין הנוכח שבעתיד: ברוב הפעלים אין הציווי נראה אלא כצורת עתיד, שקיצצו ממנה את התי״ו: תִּשְׁמֹר — שְׁמֹר, תִּשְׁלַח — שְׁלַח. אולם בחלק מהפעלים משתנה המצב ע״י תהליכים הגאיים מסוימים: ליד תִּפְלוּ כתוב נִפְלוּ, ליד תִּצֹּק קוראים אנו יְצֹק; אולם ההיקש גרם להתהוות הצורה צֹק, שֹׁק וכדומה עוד בימי המקרא; ימי המשנה מביאים לנו גם פּוֹל ע״פ תִּפּוֹל. ובימינו נוצר לו הציווי שֹׁן מן תִּישַׁן בדרך ההיקש, וע״י כך זכינו אף לאותו שיר חמוד „דְּוֹבִי, דְּוֹבִי, שֹׁן״.

ג. ההיקש המכונה מוטעה

בפרק הקודם הסברנו, שההיקש הוא זיווג שתי מתכונות, ובחיי הלשון — זיווג מתכונת שבין צורות עם מתכונת שבין הוראות.

אוצר לשון בנוי ברובו לא על יסודות בודדים, כי אם

על קבוצות של יסודות. כל אחד מבני הקבוצות הללו מתנהג בדרך כלל באופן דומה. כך, למשל, שמות־העצם הרומיים, המסתיימים ביחיד, בהיותם נושאי משפטים, ב־us-, מהווים קבוצת מבנה, המראה סיום i- בריבוי: populus — העם, populi — העמים; modus—modi, terminus — termini. בדומה לזה מתהווה קבוצת מבנה על־ידי כך, שצורות שם גרמניות, העשויות לשמש לוואים, כגון „של הדרך", משמשות גם תיאורי פעולה כגון „בדרך", דהיינו: des Wegs — בדרך, des Tags — ביום; der Art — באופן.

עתה יקרה, שבעקבות תהליך ה סטורי באוצר ההגאים של הלשון ייכנס יסוד לשוני לקבוצת מבנה לא־לו; אף המלה הרומית tempus מסתיימת ביחיד ב־us-, אולם אפשר להיווכח, שאין תפקיד us- זה כתפקיד הסיום us- בשמות שהזכרנו לעיל. ובכל זאת תגרום העובדה החיצונית של דמיון סוף המלה לכך, שתתנהג המלה tempus בשפות המורשה של הרומית, כגון באיטלקית, בדיוק כמו המלה populus — עַם; באיטלקית יהיה הריבוי של tempo כריבוי של popolo: tempi ליד popoli, וכל זה בניגוד למצב ההיסטורי הקדום של הרומית ובניגוד להיגיון, השולט לכאורה בלשון זו. ולכן יש הקוראים לתהליך זה היקש מוטעה.

ואם ראינו, שמרבית הביטויים הגרמניים, שהוזכרו לעיל, בנויים על דוגמת des Tags, הרי יבנה הגרמני בהיקש אל des Tags גם ביטוי des Nachts — בלילה, בהעבירו את היסוד החיצוני בניגוד למבנה השפה, שאינו מצדיק מלכתחילה אלא את הצורה der Nacht בלבד, שהרי ידוע לכל דובר

גרמנית, כי לילה לשון נקבה הוא בלשון זו. היקש זה הוא היקש בשטחי ההוראה, שהרי המאחד את בני הקבוצה המתוארת הוא שכולם מתארי־פעולה.

נפנה עתה לתהליכי ההיקש המוטעה שבעברית. עם השתוות ההיגוי של „קרא" לשל „קרה" החלו קבוצות המבנה, הידועות בשם גזרת ל"ה וגזרת ל"א, להיות קבוצת מבנה אחת, ובני קבוצה זו החלו מתנהגים באופן דומה. אבותינו בנו „קרינו, מצינו" מן „קרא, מצא", כשם שבנו „קנינו" מן „קנה", „מצוי, קרוי, נשוי", כפי שנהגו ב„ראוי". גם בדיבורנו החי מהוות הגזרות ההיסטוריות ל"א ול"ה לעתים קרובות ובכמה וכמה תופעות קבוצת מבנה אחת. דוגמאות לכך הם הביטויים הרווחים אצל רבים: „לרפות, רפִּיתי" במובן „לרפֵּא, רפֵּאתי", „לטאטאות, טאטִיתי" במובן „לטאטֵא, טאטֵאתי", ואף להיפך „חיכֶּה, ניקֶה" מן „אני מחכֶּה, מנקֶה" כמו „קינֵא" מן „אני מקנֵא". ובזה הם מרחיבים נוהג, המצוי כבר בלשון המקרא, המראה בין השאר: הִתְנַבֵּיתָ (ש"א י ו), מֵהִתְנַבּוֹת (ש"א י יג), במובן „התנבֵּאת, להתנבֵּא" ועוד ועוד.

דוגמה אחרת משטח הפעלים היא העובדה, שעשוי פועל לעבור מבניין לבניין, מחמת שאחדות מצורותיו עשויות להתפרש כשייכות לבניינים שונים. דבר זה ידוע לכל מי שינסה לקבוע בכל מקרה ומקרה, אם „נִסמתי, נִסמת" וכו' שבלשון המקרא שייכים לבניין פיעל, „לנַחם", או לבניין נפעל, הווה אומר: „להינחם". בתקבולת מדויקת לכך עברה מערכת פועל שלמה, הפועל ששורשו נ־ב־א, מבניין נפעל, שבו הוא מצוי במקורותינו הקדומים, אל בניין פיעל. ב„נבאתי,

נבאת״ וכו׳ נוהגים כולנו כאבותינו, אך תחת צורות העתיד יִנָּבֵא וכיו״ב והבינוני נִבָּא, שרוותו בפיהם, יש אומרים היום ״יְנַבֵּא, מְנַבֵּא״ וכו׳.

דוגמה מאלפת להרחבת שימושה של קבוצת הגאים בדרך היקש (ללא יסוד אטימולוגי) ממלה אחת אל מלה אחרת, הקשורה בה קשר ענייני, הן תולדות הצורה ״קַמְעוֹנָאי״. מלה זו נָצורה כתקבולת ולשם ניגוד אל ״סיטונאי״; אולם שם זה מקורו ביוונית, שבה sitos הוא תבואה, ōneisthai —לקנות, שורש המצוי גם במלה השאולה אוֹנָה, אוֹנֵי, שטר הקנייה. היווני, הזריז מאוד בהרכבת שני שמות־עצם לשם חדש אחד, יוצר sitōnēs — קונה התבואה, סיטונאי מזון. ״קמעונאי״, מהצד השני, נגזר מארמית קַמְעָא — קומץ; אין כאן טעם בהרכבת היסוד היווני ōneisthai, הקנייה. אין זאת אלא שהחלק השני של ״סיטונאי״ הודבק (ללא הצדקה היסטורית) גם אל ״קמעא״ וקיבל באופן כזה תפקיד של יסוד דקדוקי גרידא.

רבים, רבים מאוד הם המקרים, שבהם יכולים אנו להתחקות על דרך ההיקש, המכונה מוטעה, בלשוננו החיה: היקש הוא הנוהג של אחדים לראות ב״שֵׁרוּת״ שם נקבי וליצור את ריבויו בדרך ״שֵׁרָיוֹת״, בדומה ל״חֵרוּת, חֵרָיוֹת״ וכו׳; היקש הוא הדרך הנפוצה לומר ״בְּיום השלישי, בְּיום החמישי״ על דרך ״בְּיום השבת״. היקש הוא בפינו על אף הימצאות ״יום השישי״, ״יום הראשון״, ״יום השביעי״ פעמים בודדות במקרא. בהיקש ל״ועד הקהילה״, ״ועד העיר״ וכו׳ יש הנוהגים לומר ״ועד הלאומי, ועד הפועל״ במקום ״הוועד

הלאומי, הוועד הפועל" וכדומה. נוצרה כעין סמיכות משונה בפי קרייני שירות השידור, האומרים „תזמורת הפילהרמונית הישראלית" במקום „הַתזמורת הפילהרמונית הישראלית", כשם שהם אומרים „תזמורת הטיילת מבוסטון"[1]. בכלל אפשר לומר, שהישראלי אוהב את הסמיכות יותר מאשר את שם־העצם בצירוף שם־תואר לביטוי מושג אחיד: לכן שומעים אנו „דגי מלוח" יותר מאשר „דגים מלוחים"

על אחד ההיקשים הבולטים ביותר בלשוננו החיה כבר דיברתי בפרק המבוא; הוא האחדת הנטייה של שמות העצם, הבנויים בנפרד של הריבוי לפי טיפוס המבנה קָטָלִים. הנטייה היא ליצור מכולם, בלא התחשבות בהתנהגותם ההיסטורית, קבוצת מבנה אחת: דְּבָרִים — דִּבְרֵי, סְפָרִים — סִפְרֵי, וכן: כְּתָבִים—כִּתְבֵי, פְּרָטִים—פִּרְטֵי. אפשר לומר, כי קבוצת המבנה קָטָלִים—קָטָלֵי, שכמה מייצגים לה בעברית הקלאסית, נבלעה בקבוצת המבנה קָטָלִים — קָטָלֵי, —קָטָלֵי, — קָטָלֵי; הקבוצה קָטָלִים—קָטָלֵי מתה, בהיכנעה בתוקף ההיקש לרוב השמות של לשוננו.

---

1) [שם־עצם בלתי־מיודע ואחריו שם־תואר או בינוני בה"א הידיעה מצוי גם בלשון המקרא, ותופעה זו שכיחה עוד יותר בעברית המאוחרת. ה"א הידיעה משמשת כאן להבלטת תפקיד הצמצום והמיון שיש ללוואי, להבדיל מתפקיד התיאור, שממלאים לוואים אחרים. בכל־זאת אין ספק, שבלשון ימינו רבה ביותר השפעת ההיקש ביצירת צירופים כגון „ועד הפועל" וכדומה.]

2) [אף על פי שלעומת זאת קיימת נטייה — בהשפעת הלעז — להחליף את הסמיכות בתיאור ע"י שם־תואר. עי' „לשוננו לעם" יז ע' 16 ואילך.]

כל העוקב באוזן קשבת אחר ההתפתחות החיה של דיבורנו וגילוייו הדקדוקיים יוכל להבחין בהיקשים חדשים על כל צעד ושעל. ואילו ליד ההיקש, שעיקר עקרונותיו הוא יצירת אחידות, שוויון במבנה הלשון, קיימת לעתים גם שאיפה אחרת, המכוונת לאי־שוויון, במקום שבו אנו מרגישים צורך באי־שוויון זה. על שאיפה זו, שאפשר אולי לקראה בשם בידול, כדי לתרגם את המונח המדעי דיפֶרֶנציאציה, נייחד את הדיבור בפרק הבא.

ד. הדיפֶרֶנציאציה

למשחק הילדים, הידוע בשם „קומקום", נודעת משמעות לשונית עמוקה הרבה יותר, מאשר ישוער במבט הראשון. המשתתפים באותו משחק נתבעים למצוא מלים, שמבנן ההגאי שווה, אך משמעותן שונה בתכלית, כגון: ציר — ציר של דלת, ציר של מדינה בנכר, ציר בשר; או: אח — בן משפחה, ואח — התנור; או: צבי — בעל־החיים, וצבי — המלה הכלולה בפסוק: „הצבי ישראל על במותיך חלל".

עצם הימצאותם של זוגות כאלה מהווה בחיי לשון מצב בלתי־נורמלי, שאינו בר־קיימא לאורך ימים. אם נבדוק, למשל, את הזוג הנזכר לאחרונה, ניווכח לדעת, כי שתי המלים, שצלצולן בעברית המקראית „צבי", לא היו מלים זהות בכל משך ההתפתחות הקדומה של לשוננו: בהשוותנו את שתי המלים למקבילותיהן בלשונות הקרובות נראה, כי בעל־החיים צבי נקרא בארמית „טביא", ואילו „צבי ישראל"

מקביל למלה, שצורתה „צבי", בצד"י. גם מהשוואת מלים רבות אחרות ידוע לנו, כי שני הַגוּיִים (פּוֹנִימות) הם, המתפתחים בעברית המקראית להגה הנכתב באות צד"י; ולכן אין זאת אלא תוצאה של התפתחות היסטורית, שמצוי זוג מלים זהות בהגאיהן, בעלות הוראות כה שונות.

ומאידך גיסא אפשר לומר, לפי מה שיכולנו לראות בחיי לשונות חיות אחרות, כי תחדל אחת משתי המלים הללו לשמש שימוש חי ותפַנה את מקומה למלה נרדפת: ידוע לכולנו, כי אין עוד היום שימוש למלה „צבי" במובן יופי, הדר, אלא בצטטנו אותו הפסוק האחד. ומבחינת הלשון המדוברת היום בפינו — אין עוד המלה „צבי" כשרה לשמש במשחק „קומקום".

השאיפה, לבטל מצב, שבו תהיה מלה אחת בעלת הוראות שונות, קרויה בבלשנות בשם דיפֶרנציאציה, מונח, שהצענו לתרגמו לעברית בשם „בידול".

קרה, למשל, שעם התבטלות כל הבדל הגאי, הנשמע לאוזן, בין הפתח ובן הקמץ ההיסטוריים, החלו צורות הבינוני והעבר של בניין נפעל להזדהות בלשוננו המדוברת: באמרי „נִלְחם" אין זה ברור, ללא קשר אל הסיפור מסביב, אם התכוונתי לזמן ההווה או לזמן העבר. וכבר עמדו על כך — לאחרונה גם חוקר אמריקאי, שנזדמן לו לתאר את את תופעות חייה של לשוננו העברית בישראל[1] — שבלא

1) R. Weiman, Native and foreign elements in a language; a study in general linguistics applied to modern Hebrew, Philadelphia, 1950.

עין יצרו דוברי עברית שבארצנו צורת־עבר חדשה, שכוונתה להיבדל מצורת ההווה, זאת אומרת מן הבינוני: „היה נלחָם" וכיו"ב. כל המקשיב באוזן קשבת לגילוייהם הלשוניים אף של המיטיבים לדבר, ייווכח, שצורת־עבר מורכבת זו מתפשטת והולכת ונעשית לצורה הסדירה כמעט של עבר בבניין נפעל. מובן, שהיא נחוצה בראש ובראשונה בגוף השלישי ביחיד, שהרי סיומי־הגוף שבצורות „נלחמתי" וכו' נותנים ערובה מספקת לכך, שיובן הדובר, כשהוא מתכוון ללשון העבר.

אמרתי, שחלה הדיפרנציאציה המתוארת בלא יודעין, ועובדה זו של אי־ידיעת הדובר עצמו, שהוא נמצא מחַדֵש בלשון, היא הערובה לכך, שלפנינו חידוש לשוני[1]. מובן, שאין חידוש זה בבחינת יצירת יש מאין; עצם השיטה, שבה הלך הדובר המחדש, מיוסדת על נוהג לשוני, שאינו זר למבנה לשוננו, והמצוי במקורותינו, אמנם לצרכים אחרים במקצת — בצירופים, כגון: פלוני היה אומר, היה יושב וכיו"ב.

אולם לא תהיה לנו הצדקה מלאה לקרוא לתופעה של התהוות הצורה המורכבת בשם „תהליך", אלא אם המניעים, שהביאו לכך — דהיינו שוויון הגאי בין הבינוני ובין נסתר העבר — הביאו בכל מקום לאותן התוצאות. והנה מתאשר דבר זה גם מחוץ לבניין נפעל: עדים אנו לצורה הרווחת „היה גָר" לעבר, לעומת „הוא גָר" בהווה, וכן בכל גזרת ע"ו, וכאן יש צורך בהרכבה גם לגבי לשון הנקבה „הייתה

1) ר' „לשוננו לעם", י"א, עמ' 17—21.

גרה" לעומת „גרה", המשמש בינוני בפי רבים, המזניחים את ההטעמה ההיסטורית מלרע. מפעלים בעלי משקל „קָטֵל", שבהם שוות שתי הצורות הנידונות כאן, לא נותר לנו בשימוש החי אלא הפועל „יכול" בלבד, ואין כמעט איש בינינו, שלא יאמר „יכול היה" כשהכוונה לעבר, צורה הדוחקת בהדרגה את חברתה „יָכֹל", שאינה מתאימה כלל למצב השימוש הלשוני ההיסטורי.

והנה נזדמן לי לקרוא את דבריו הבאים של י' קלינוב בגיליון „דבר" של 23.2.51: „ראוי לנחש, מה יכול היה לשמש סיבה להתקפה יהודית על... משה שרת. אני אומר: יכול היה בלשון עבר, אך מותר לי לומר: מה יכול, בהווה, לשמש סיבה".

תקופה תקופה ושיטותיה. גם לפני אבותינו עמדה בעיה זו של שוויון צורה בין הבינוני ובין נסתר העבר, אצלם בייחוד בנוגע לפעלים, שמשקלם קָטֵל, כגון „שָׁכֵן"; המצב הסדיר בפעלים מסוג זה הוא קיום צורת „קָטַל" בעבר כבבינוני, וכך שָׁכֵן בספר דברים ל"ג י"ב (ידיד ה' ישכן לבטח עליו, חפף עליו כל היום ובין כתפיו שכן). אולם עדים אנו גם בעברית המקראית לתהליך דיפרנציאציה, המקביל בדיוק למעשה האומרים „יָכַלְתִּי, יָכַל": בישעיה ל"ב ט"ז קוראים אנו „וְשָׁכַן במדבר משפט וצדקה בכרמל תשב"[1].

נביא עוד דוגמת דיפרנציאציה מלשוננו המודרנית, דוגמה שמחוץ לשטח הפעלים, ושאפשר לומר עליה, שנעשתה נכס כל הדוברים ממש. כוונתי לצורה „מאתנו" במובן

1) [ומצד שני „שוֹכֵן" בבינוני (בראשית יד יג ועוד).]

הצירוף של מלת־היחס „מן" אל כינוי הגוף הראשון ברבים; ברור, שהשתלטה צורה זו לשם הבדלה מצורת הגוף השלישי ביחיד „מִמֶּנּוּ", אף על פי שלא תמיד מוצדק השימוש במלה „מֵאֵת", שאליה שייכת הצורה הנ"ל לאמתו של דבר. ביטויים כגון „אי אפשר לדרוש זאת מאתנו"[1] רווחים — ממש — בפי כל אחד... מאתנו.

ה. פיצול משמעויות

הסברנו, כיצד פותרת הלשון בעיות, המתעוררות על ידי קיום צורה אחת בלבד לשתי משמעויות, שרגילה הלשון להביען בעזרת שתי צורות שונות, כגון להווה ולעבר, לגוף ראשון ולשלישי וכדומה. ראינו שהלשון מוצאת לה דרך על־ידי חידוש צורות לפי הטפסים המקובלים: „יכול היה" לעבר על יד „יכול" להווה, „מאתנו" לגוף המדברים ליד „ממנו" לגוף הנסתר ועוד.

עתה נדון בבעיה ההפוכה: במצב, שבו קיימות שתי צורות, לרוב אחת יִשָּׁנה יותר, ואחת חדישה יותר, לצורך סִימאנטי אחד. מפליא בעצם, שעשוי מצב זה לגרום בעיה לדובר; אך כשם שהלשון תובעת חד־משמעיות באמצעיה, כך היא רציונלית בניצולם, ולא ייסבל קיום שתי צורות, כשאין צורך אלא באחת. במצב זה רואים אנו לעתים קרובות, כי הלשון מפצלת את תחום הוראתן הכולל של

---

1) [ואפילו: "הם זריזים מאתנו".]

שתי הצורות ומייעדת חלק אחד של תחום זה לאחת הצורות, חלק אחר לחברתה.

כשבאה, למשל, האנגלית להמיר את צורת הריבוי העתיקה brethren = אחים (שדוגמתה children = ילדים) בצורה המתאימה יותר למבנה הטפסים הלשוניים האנגליים brothers, מצאה את עצמה לפתע ללא כל צורך למול שתי צורות ריבוי למלה „אח". מה עשתה? הלכה ופיצלה את תחום מובניהן brethren יסמן את ה„אחים" בחברה דתית, מעמדית וכדומה, בקיצור „אחים" במובן המושאל, הלא־משפחתי; ואילו להוראה המקורית, המשפחתית, יצאה הצורה החדשה brothers.

ועוד דוגמה: ריבוי המלה הגרמנית Wort היה בתחילה כצורת היחיד Wort או דומה לה: Worte; כשנתחדשה במאה האחת־עשרה צורת Wörter, ראה הגרמני לפניו כפילות כזאת, והיום רגילים להבדיל Wörter, במובן של מלים בודדות, מן Worte בהוראת דברים, אמרות.

ועוד התרגל הגרמני לייעד שני מינים דקדוקיים שונים לשם See, ובעקבות ההתפתחות התפצלו המובנים: זכר — der See = אגם, נקבה — die See = ים.

נפנה עתה לעברית. כבר הראו, שכפילות הצורות האפשריות כגון מחשָבָה — מחשֶבֶת בימי המקרא גרמה לפיצול השימוש באופן, שהצורה מטיפוס מחשֶבֶת, ממשֶלֶת נתקבלה כצורת הנסמך, וחברתה, זו שדוגמתה היא ממשָלָה, מחשָבָה — כצורת הנפרד.

ועוד מימי המקרא מכירים אנו את הזוג כּוֹבַע — קוֹבַע.

הכפילות מקראית היא, אך יש לשער, כי הפיצול, שביט כפילות זו בכיוון כובע = מגבעת, קובע = קסדה, יצירת מלומדינו היא, שהיטיבו לעיין בפסוקים, המכילים את שני השמות הנידונים במקרא. והוא הדין לגבי הפיצול: אנשים – אישים, לפי יש׳ נ״ג ג׳. אין כאן עניינו בפיצולים המלאכותיים, כגון סָגָן לדרגת קצין, סָגָן לממלא־מקום, או אֻמָּן לבעל־אֻמָּנות ואֻמָּן לבעל־מלאכה, כאשר קבע ועד הלשון. אנו רוצים לטפל במקרים, שנתהוו ללא התערבותם של מוסדות ומלומדים.

אם אין להניח, כי בימי המקרא היוו שני השרשים, שהמדקדקים מציינים אותם בצורות „חגג״ ו„חוג״, שני שרשים שונים בעיקרם, כשם שאין שוני עיקרי בשימוש המלה „יחוגו״, למשל בפסוקים „וְיָחֹגוּ לי במדבר״ (שמות ה א) ו„יָחוֹגוּ וינועו כשיכור״ (תה׳ קז כז), – הרי ניצ נו היום את הרשות, הניתנת בכמה פעלים להטותם על משקל השלמים או בגזרה החד־הברתית כאחת, ביעדנו לצורה „חָג״ מובן כבמשפט „האוירון חָג מעל לעיר״, ואילו לחברתה „חָגַג״ — משמעות אחרת.

שילוב מעניין בין דיפרנציאציה של צורות מצד אחד ובין פיצול ההוראות מהצד השני ניכר בתולדות שימושו של הפועל „לין״, „לון״. חוץ משם־הפועל „לָלוּן״ אין ספרי המקרא מספקים לנו כל חומר להנחה, כי נוטה פועל זה כדוגמת „קום״; אדרבא, מצויים יָלִין, וַיָּלֶן, ואף לָלִין, שכולם מרמזים על קרבתו לקבוצת „שיר״, וכמובן יש צורות, העשויות להתפרש כנבנות על דוגמת שתי הקבוצות כאחד: לן, לנו ועוד.

אולם בתקופה מאוחרת יותר התפתח בניין הפעיל לפועל זה: אין מ ל י נ י ם את המת בירושלים. ייתכן, כי עקבות הפעיל זה כבר באיוב כ"ז ז': „ערום ילינו ללא לבוש", אך על כך הדעות מחולקות, וגם אין זה קובע לגבי עניינו.

עם התהוותו של בניין הפעיל שימשה הצורה „יָלִין" בשני מובנים: בקל ובהפעיל. בבניין קל נתן מצד אחד ההיקש לצורה העתיקה של שם־הפועל „לָלוּן" את האפשרות לצור „יָלוּן", כך שעמד הדובר לפתע לפני שתי צורות שוות־ערך: „יָלִין — יָלוּן". מובן מאליו הוא, שנפתר הסבך בדרך הפיצול: „יָלוּן" לבניין הקל ו„יָלִין" לבניין הפעיל. אבל באופן זה סטינו מן הנוהג המקראי, המחייב „ילין" בבניין קל ושינינו שינוי מרחיק לכת את מבנה הנטייה של פועל זה: העברנוהו כולו לאפיק גזרת ע"ו למען השלטת חד־משמעיות ורציונליות במבנה לשוננו.

ו. השלילה

מי הוא, אשר עדיין לא העירו לו, כי תשובתו „כלום" לשאלה „מה קרה?" מחטיאה במשמעותה המילולית?! הרי — כך אומרים לו — „כלום" מושג חיובי הוא; ואם ברצונו של הדובר להביע, שדבר לא קרה, עליו לומר: „לא כלום". והוא הדין בביטויים כגון „אף אחד", „שום דבר", העשויים לבוא בתור משפטים קצרים, שמשמעותם היא, למשל, „אין אף אחד בבית", „לא ראיתי שום דבר".

אולם הבלשן, הרואה תופעות לשון לא בבחינת חומר להתווית כללים מתקנים, אלא בתור גילוי חייו הפסיכולוגיים של האדם הדובר, בין שהוא מתאר את המצבים הקיימים מדי עת בעתו בהתפתחות הלשון, ובין שהוא רואה את הלשון בכל התפתחותה בתור אורגאניסמוס בעל השתנות רציפה וחיה, ייגש לעניין זה של „כלום" או „אף אחד" גישה אחרת במקצת.

הוא יבחין בראש ובראשונה בעובדה, שכיום — אני מדגיש כיום, בדיבורנו העברי הרגיל בישראל — אין הביטויים „אף אחד" ו„כלום" מצויים אלא במשפטים שמובנם שלילי. אף על פי שאין להכחיש, שבתקופות לשון קדומות יותר נועדה לביטויים מסוג זה משמעות חיובית, ושרק בתוספת מלות שלילה כגון „לא" או „אין" קיבל משפט, הבנוי בעזרתם, משמעות שלילית, — אף על פי כן, לא יעלה, כמובן, היום על דעת איש לומר, כי „יש לי כלום" בהוראת „יש לי משהו", או לומר „אף אחד בבית" כדי לתאר, שאיש אחד בלבד נמצא בביתו.

אפשר לומר בקיצור, שהביטויים הנזכרים, ועוד אחדים שנזכירם, אינם כשרים עוד למשפט החיובי במצב הלשון הנוכחי ואינם מופיעים עוד אלא בתוכן שלילי, בתוספת מלת השלילה או גם בלעדיה.

זוהי דרכה של לשון, כפי שיודעים זה שמונים שנה; ביטויים, שדרכם לבוא בצירוף לשלילה בקביעות, סופגים לתוך קרבם את התוכן השלילי ואינם מצריכים עוד תוספת של מלת שלילה, ידוע הדבר לכל מי שמכיר אף מעט את

הלשון הצרפתית. המלים הרומיות passum = צעד, rem = דבר, punctum = נקודה, iam magis = עוד יותר — כולן חיוביות, אך צאצאיהן הצרפתיים וקצת צאצאיהן האיטלקיים שימשו אך ורק בקשר עם מלות שלילה: ne... pas („אף לא צעד") הוא „בכלל לא", ובדומה לזה ne rien, ne point, ne jamais, (בעצם „אף לא נקודה אחת" וכד'). וידוע, שמלת השלילה ne אינה נחוצה כיום בצרפתית. בתשובה לשאלה „מתי תבוא?" יוכל צרפתי להשיב באותה המידה של החלטיות "jamais", כשם שיוכל לומר "je ne viendrai jamais"; ואולי התשובה הראשונה, בשל קיצורה, היא תקיפה ושלילית יותר, אם אפשר לומר כך.

אם ראינו, שלשלילת המשפט רב־המלים עדיין משתמש הצרפתי במלת השלילה, אך מוותר עליה במשפט בן מלה אחת, הרי מקביל הדבר הקבלה גמורה למצב הלשון המדוברת שלנו. נביא להלן לדוגמה מספר שאלות ובצירוף אליהן תשובה שלילית; בכל פעם תינתן תשובה שלילית זו בשתי דרכים, האחת במשפט רב־מלים, והשנייה במשפט בן מלה אחת בלבד.

„מי בא?" — „לא בא אף אחד"; או בקיצור: „אף אחד".

„מתי תחזיר לי את החוב?" — „לא אחזיר אותו אף פעם"; או בתוקף: „אף פעם".

„כמה תשלם לי בעד עבודתי?" — „לא אשלם אף פרוטה"; או: „אף פרוטה אחת"; אך יאמרו גם: „אף פרוטה".

מכאן נראה, כי קיבלה המלה „אף" אפילו תוקף של

שם־תואר מספרי שולל, והיא שוות־שימוש במשפטים ידועים ל„אף אחד".

ועוד: „מה ראית?" — „לא ראיתי כלום"; או: „לא ראיתי שום דבר" אך ביתר קיצור ייאמר: „כלום", או: „שום דבר".

לבסוף עוד דוגמה, שעדיין אינה נחלת הכלל, אך אפשר לשמעה לעתים תכופות למדיי. המדובר במלה „עדיין"; מלה זו פינתה בדרך־כלל את מקומה למלה „עוד", אף על פי שאין הדקדוק הנורמאטיבי מצדיק זאת; אך דוברים רבים משתמשים במלה זו במשפטים שליליים בהרכב „עדיין לא". וכך יובן, שיהיה גורל מלה זו כשל המלים הנזכרות עד כה; לשאלתי „האם גמרת את עבודתך?" שמעתי לא פעם את התשובה הלאקונית „עדיין" [1].

המותר להביא לתופעה הכלל־לשונית המתוארת דוגמה מלשון עתיקה ומרוחקת כיוונית? בלשון זו נתאחדו שלושת היסודות ou = לא, de = אף, hen = אחד — למלה אחת, שמובנה ממש כמו „אף לא אחד", „לא דבר" אצלנו. סופרי המאה השישית שלפני סה"נ עדיין העזו לסלק מהרכב זה את יסוד השלילה ולהשתמש בשריד בדרך מלאכותית, לצורכי מונחים פילוסופיים, כאילו הייתה לביטוי משמעות חיובית: den—ה„אף אחד", הווה אומר: ה„משהו". אך דבר זה לא האריך ימים. היום קיבל ביטוי זה ללא יסוד שלילי פורמאלי

---

1) [השווה בערבית המדוברת: lissa, שאף היא באה עם מלת־שלילה במשפט רב־מלים, אבל בבואה לבדה פירושה „עדיין לא".]

משמעות שלילית מוחלטת. ביוונית החדשה den, דהיינו „אף דבר", פירושו „לא כלום" או „בכלל לא". תולדות הביטוי היווני „אף לא אחד" תלמדנה אותנו דבר נוסף בהרגלי הדיבור שלנו, אך על כך נפרט את הדיבור בפרק הבא.

מאחר שתיארנו את התופעה הנידונה מכל צדדיה וגילינו את עקבותיה בשורה של לשונות, כדאי הוא שנקרא לה שם. שם זה ניתן למעשה כבר על ידי אחרים, והבלשן הנודע ל' בלומפילד מזכיר בספרו Language, עמ' 439, את השם contagion, דהיינו „ניגוע", כאילו נדבקה המלה במשמעות השלילית של המשפט או של מלת השלילה המקורית.

אולם בלומפילד, שלא הכיר, כמובן, את העובדות הלשוניות של העברית המדוברת, סבר שתופעה זו היא הגאית ביסודה; כאילו אבדה המלה הקטנה ne שבצרפתית אבדן הגאי. אנו יודעים, כי לא זאת הסיבה; מלות השלילה שלנו לא לקו בכל החלשה בהגאיהן; התופעה היא באמת „ניגוע", contagion, כדברי קודמיו של בלומפילד; ואותנו יכול הדבר ללמד, שמחקר לשוננו המדוברת אינו מעניין לעצמנו בלבד, אלא יכול הוא להפיץ אור חשוב גם על בעיות כלל־לשוניות רבות ונכבדות.

ז. התלכדות הרכבים

אני בטוח, שכמעט לא יעלה על דעתו של אף אחד מבין קוראיי, מהי הסתירה הלשונית שבין משפט זה — זה שאתם קוראים אותו ברגע זה — ובין דרישות הדקדוק ההיסטורי של הלשון העברית.

בכתבי משפט זה נשארתי לחלוטין בגדר הנוהג הרווח אצל דוברי עברית בישראל, ולכן מאמין אני, שרק מעטים הרגישו, במה סתרו דבריי את תביעות המדקדקים הנורמאטיביים: כוונתי לביטוי „דעתו של אף אחד מבין קוראיי".

בפרק ו׳ אמרתי על שימוש הצירוף „אף אחד", שלרוב אין אנו מצרפים אליו את המלה „לא" או „אין", כשבכוונתנו לומר „אין אף אחד" או „אף לא אחד".

ברצוני לנתח את הביטוי הזה מנקודת־ראות אחרת: רוצה אני לתאר את הגורמים, שהביאו לסדר היסודות: „של אף אחד" ולא „אף של אחד", שהיה מתקבל בהתאם לערכים ההיסטוריים של רכיבי[1] הביטוי הזה. הרי אין הצדקה לכך — בהתאם לנוהג מקורותינו — להקדים את היסוד „של" ל„אף"; „אף" אינו שם, הריהו שווה־משמעות ל„אפילו", כאילו אמרנו „אפילו של אחד", ואין בעברית ההיסטורית היסוד הפורמאלי „של" קודם באופן בלתי־אמצעי אלא לשמות.

הסבר לתהליך השינוי, שחל בלשוננו והמאפשר לנו לומר „של אף אחד, לאף אחד, מאף אחד" וכיו״ב, יימצא, אם נתחקה אחרי תופעה לשונית, הידועה בשם הרכבה או קומפוסיציה. הלשונות הידועות לנו מסוגלות במידה שונה לתהליך זה: מה שהאנגלי מסוגל לקרוא לו devil-may-care-ish, דהיינו „בדרך לא־איכפתית" (אם אתבטא בלשון לא צחה ביותר), יינתן אך בקושי לביטוי ביחידה לשונית מורכבת אחת באיזו לשון אחרת. הבחינה החשובה ביותר

1) רכיב = component.

של קיום הרכבה היא העובדה, שאין המשמעות של היסודות, הנכנסים להרכבה, שווה בדיוק להרכב המשמעויות של היסודות הללו: אין greatcoat (מעיל חורף) באנגלית great coat (מעיל גדול); אין „בית־ספר" — „בית של ספר" ואין „שולחן־ערוך" — שולחן ערוך. בדוגמה „בית־ספר" כבר רמזתי לתבנית הטיפוסית של העברית החיה, המשמשת ביטוי לתופעת הקומפוסיציה: היא הסמיכות. אנו יכולים להבדיל היום יפה בין „חברת ילדים", ביטוי בעל משמעות ספֶּציפית מאוד בתנאי חברתנו ובהרכבה, ובין „חברה של ילדים"; הראשון — תוצאת קומפוסיציה, השני — צירוף תחבירי. תהא מידת כושרן של הלשונות ליצור הרכבים אשר תהא — משותף לכולן דבר אחד: אחרי יצירת ההרכב אין עוד שני היסודות, המתקשרים זה בזה, כשרים לנהוג, כאילו היו בעלי קיום עצמאי: אין עוד אפשרות, ליצור למשל a greater coat מהמלה greatcoat (מעיל חורף); אין עוד אפשרות לומר בעברית „בֵּיתִי־ספר", כשרוצים לבטא „בית־הספר שלי", כשם שיכולים לומר „ביתי" במקום „הבית שלי"[1]. אולם כל זה אינו אלא השלב הראשון; דברים משונים למדיי עשויים להתרחש בחיי הלשונות, כששוכח הדובר מאיזו סיבה את העובדה, שביטוי פלוני הוא ביטוי מורכב: כשאין עוד, למשל, בתודעתו הלשונית של האנגלי forget הרכב מן for ומן get, והוא יוצר forgotten, אף על פי שאומרים got; ואין עוד הגרמני יודע, כי fressen הוא veressen כמו vertrinken,

1) [אבל הריבוי הוא „בתי-ספר" ולא „בית-ספרים", ובזה הסמיכות עודנה נבדלת מהרכבה מוחלטת.]

והוא רואה fressen כמלה בלתי־מורכבת ויוצר gefressen, בניגוד לנוהג ההיסטורי של לשונו; והוא הדין לגבי הצרפתי, שהרכיב אי־פעם את המלים Seigneur (אדון נעלה) ו־mon (שלי) למלה אחת, שכח את מעשהו זה במשך הדורות וטשטש את עקבותיו: Monsieur; והיום יוכל לומר ce monsieur, אף על פי שבשום מקרה אחר אין הכינוי ce זה יכול לבוא לפני היסוד mon (שלי).

והוא הדין לגבי „של", הקודם כאן — ורק כאן — למלה „אף"; „אף אחד" נעשה אצל רוב דוברינו לביטוי אחד, בלתי מורכב; אנו יכולים לומר, שהרכב זה עבר תהליך התלכדות; אין נוהגים בו עוד כבהרכב, אלא כבביטוי לא־מורכב.

אין זה המקרה הראשון מסוג זה בתולדות לשוננו. לשון המקרא נוהגת בביטוי „ארון־הברית" כבשם לא־מורכב ואומרת (יהושע ג יד) „הארון הברית", אך יש חוקרים, הטוענים למחיקת המלה הברית". כבר רמזתי לכך, שאנו יכולים להבדיל בין „השולחן הערוך" ובין „השולחן ערוך", שבו נוהגת ה"א הידיעה כבשם־עצם, שאינו מורכב משתי מלים. בהדרכת הדקדוק הנורמאטיבי ניסינו לטשטש את „חטאינו" בכך, שכתבנו „הכדורגל, בכדורגל, לכדורגל" ברי"ש אחת, ואף השמטנו — שומו שמים! — את האל"ף בשם „המגדלור, במגדלור, למגדלור". „למגדלור", „לכדורגל", דינם, כפי שיובן עתה, כדין „לאף־אחד", „באף־אחד". בימינו, לפי הרגשת הדובר הלא־מדקדק לפחות, „אף־אחד" היא מלה אחת, בלתי־מורכבת.

ההיסטוריה חוזרת בעקבות עצמה, גם ההיסטוריה של הלשון. הקבלתי בפרק הקודם את הביטוי „אף אחד" לצירוף

היווני oudeis („אף לא אחד"). ואף על פי שידוע ההבדל בין oude eis („אפילו לא אחד") ובין המלה המורכבת oudeis („אף אחד"), בכל זאת הכריזו המדקדקים של התקופה העתיקה מלחמה על מבנה כגון kat' oudenos, דהיינו „מאף לא אחד", ותבעו oude kat' henos, „אף לא מאחד". אולם התמורה היוונית ל„מאף אחד" מצויה אצל טובי הסופרים הקלאסיים והשתרשה והלכה ביוונית המאוחרת.

ח. היסטוריה ומצב קיים בלשון

עיתון „הארץ" שימש לפני זמן מה[1] בימה לוויכוח בלשני מסביב להצדקת השימוש במלה „חינמי", לאחר שאחד הסופרים כתב במאמרו בעיתון זה על „שירות רפואי חינמי" ואחד הקוראים תיקן לו: „שירות חינם". לשלמה אבינרי, שהביע את התנגדותו למלה „חינמי" בעיקר מתוך נימוקים שבבלשנות המשווה של השפות השמיות ובתולדות הלשון העברית, ענה כעבור שבועיים ד"ר מ' ברויאר והצדיק בדברים, שיסודם בתורת השפות ההודו־אירופיות העתיקות, את שם־התואר החדש בקבלו אותו, כדבריו, „בתשואות חן־חן".

שני המתווכחים גייסו מידה רבה של למדנות ושל ידיעה בלשנית ושניהם אמרו דברים נכונים מנקודת־ראותם הם, ויש להצטער, שראו להביע את דעותיהם מעל דפי עיתון יומי, ולא בעיתון מקצועי או מקצועי־עממי. ברצוני להשתמש כאן בדבריהם, כדי ללמוד ביחד עם קוראיי שיעור בשיטה בלשנית מתוך עיון בנוסח מכתביהם.

1) מכתבי קוראים ב־16.7.51 וב־2.8.51.

גרעין הוויכוח הוא מבנה המלה „חינם". למלה זו סופית ־ָם, המשמשת בעברית המקראית ובהיסטוריה הקודמת לעברית המקראית לגזירת תוארי־פועל משמות: יוֹמָם מ„יום", רֵיקָם מ„ריק" וחִנָּם מ„חֵן". סופית זו קרובה לסופית דומה (־ָן) בערבית: לַיְלָא(ן) = בלילה, יַוְמָא(ן) = ביום; כך טוען אבינרי. והוא מסיק מכאן, שאין להוסיף על סופית של תואר־הפועל עוד סופית של שם־התואר.

בכך צודק הכותב ללא ספק. האומר „חינמי" דומה, כאילו אמר: „אני מכיר את פלוני באופן אישיתי", ולא: „אישית". „־ִית" היא בלשוננו החיה סופית לגזירת תוארי־פועל משמות: אני מדבר טלפונית, אני מסדר זאת פרטית, אני מזמין טלגראפית, אני עובד יומית. לכל אלה אין אנו יכולים לתלות סופיות אחרות, כי אנו מרגישים בקיומה של הסופית שכבר נתלתה בשֵם, ואנו חשים במשמעותה.

טענותיו של ד"ר ברויאר בעצם אינן משיגות על נקודה זו: הוא מביא מלשונות אירופה דוגמאות של גזירת שמות־תואר מתוארי־פועל; אך אינו שם לב לכך, שבכל המקרים, שבהם יש לתוארי־הפועל היסודיים סופית חיה ומורגשת של תואר־הפועל, נופלת סופית זו, בטרם תתוסף למלה הסופית החדשה של שם־התואר הגזור: במלה הגרמנית jenseits (= מעבר ל־) נופלת ה־s, שהיא סימן תיאור המקום, בטרם יבוא בה סיום שם־התואר -ig שב־ jenseitig (= הנמצא מעבר לזה). והוא הדין בגזירה vergeblich (הנעשה לשָווא), מתואר־הפועל vergebens (= לשווא); גם כאן נופלת ה־s.

אין הטענות של ד״ר ברויאר נאמרות אלא לגבי שמות־תואר, הגזורים מתוארי־פועל, בעלי סופיות. אם אין לתואר־הפועל היסודי סופית, הרי אין להתנגד לגזירה בסופית של שם־תואר, ולמעשה לא קמו כלל מתנגדים לגזירה כזאת. ומעניין, שאף על פי שהביא מן הלשון הרומית את הדוגמאות cras (מחר), ומכאן crastinus (השייך ליום המחר), ו־hodie (היום) יחד עם hodiernus (הנעשה ביום זה), לא הזכיר את המקרה השלישי, המתאים הנה לפי עניינו: hesternus, הגזור מתואר־הפועל heri, שמקורו hesi* (אתמול). אך בשם־התואר hesternus אינה מופיעה עוד סופית תואר־הפועל i-, המסמנת מקום או זמן. אין כאן לפנינו שם־תואר, שסימנו נוסף על סימן תואר־הפועל. על כן לא סתר ד״ר ברויאר בזה את טענות אבינרי בעיקרן; לא הוכח, כי קיימת באיזו לשון שהיא צורת מלה כזו שתוקף אבינרי.

ובכל־זאת יש ויש טענות גם נגד אבינרי, אף על פי שצדק מצד ההיסטוריה; כי לא צדק אלא מצד ההיסטוריה בלבד. רק במצב של לשון, הקודם למבנה הלשון של ימי המקרא היה חי הסימן הזה של תוארי־פועל. לא בלשון המקרא עצמו, ועל אחת כמה וכמה לא היום, אנו יכולים לגזור תוארי־פועל משמות בעזרת סופית ־ָם; אין אנו יכולים לבנות למשל „אִישָׁם״, כפי שאנו בונים „אישית״. ואף על פי שאנו משתמשים במלה „יוֹמָם״, אנו מכירים אותה רק בצירוף הנוסחה הקבועה והקפואה „יומם ולילה״, וכשעלינו לגזור, למען ביטוי של מושג חי ומודרני, תואר־

הפועל משם־העצם „יום", אין אנו אומרים „אני עובד יומם", כי אם „אני עובד יומית".

כל לשון מהווה מערכת צורות וסימנים; כל לשון היא סיסטֶמה קיימת. בסיסטמה הקיימת היום בלשון העברית ה„ישראלית" אין ל„ָם" כל תפקיד בגזירת תוארי־פועל. על כל לשון יש לשפוט לפי מצבי קיומה. תהליך תהליך ותקופתו. אין אנו יכולים לדון על תהליכי לשוננו הנוכחית לפי תהליכי לשון המקרא. אין בעברית החיה „חינמי" מלה בעלת שתי סופיות, כי אם בעלת סופית אחת בלבד: סופית הגזירה של שם־התואר — 1.

אך בזה לא הצדקתי את השימוש ב„חינמי". בעצם אין מלה זו מוצאת חן בעיניי, אך זהו עניין של טעם, ובטעם אין היגיון. נוח לי, שאין תפקידו של הבלשן לפסוק הלכה בענייני טעם, ואין כוונת מאמרים אלה אלא לתאר מנהגי לשון, ולא להצדיקם או להמליץ עליהם בטרם נוצרו. פסק־הדין האחרון, המכריע, שאין ערעור עליו, הוא בידי חחברה הדוברת: אם היא תקבל את החידוש „חינמי", יאמר חוקר הלשון שני דברים: א) שחידוש זה נעשה בהתאם לחוקי ההיקש, הקיימים בעברית המודרנית; ו־ב) שזה סותר את מנהגיה ההיסטוריים של לשוננו. אך בשני הדברים הללו אין סתירה, כי הבלשן היסודי והמאומן מבדיל בין היסטוריה והתפתחות מצד אחד ובין מערכת קיימת ומצב יציב מן הצד השני.

1) [השווה שם־התואר „פתאומי", שנוצר בימי־הביניים מן „פתאום", הכולל בתוכו ואף הוא את הסופית — „ם".]